

פרקים למהלכים אופרטיביים¹ במלחמת השחרור²

ישראל בר³

הקדמת המערכת

ישראל בר שנשא בתפקידים בכירים מאד במלחמת העצמאות, פרסם כשנה לאחר המלחמה את המאמר שמובא כאן לפניכם. במאמר סיכם בר את המלחמה וניתח את מהלכיה תוך שהוא מעניק לקוראים גם התבוננות מרתקת על התפתחות המחשבה הצבאית בצה"ל. בר בסקירתו הקצרה והממוקדת מצליח לספק לנו הבנה טובה של המלחמה ברובד האסטרטגי והאופרטיבי. בר הדגיש את יסודות החשיבה הצבאית כרקע למלחמה, הראה את התפתחותה במלחמה דרך התכנונים האופרטיביים והציג את דרכו של צה"ל מתוכנית הגנתית ומוגבלת (תכנית א') לתוכניות התקפית מורכבות (תכנית ד'). בר ניתח את המלחמה בחלוקה המקובלת לחמישה שלבים ובכל שלב ניתח את הדילמות המערכתיות שניצבו בפני המפקדים הבכירים של הצבא. בר כינה דילמות אלו כ"בעיות אופרטיביות" וניתח את השיקולים וההחלטות בכל שלב. דילמות אלו היו לדוגמא, האם לרכז את הכוח או לבזר אותו, האם להגן או לתקוף, ואם לתקוף אז איפה ואיך. ייחודו של מאמר זה בניתוחו המערכתי, באופן בו מוצגים האינטרסים, האתגרים, הדילמות והאפשרויות העומדות לפתחו של צה"ל לצד אלו של צבאות ערב ובהתפתחות המערכה עד לניצחון צה"ל ולהתפרקות קואליציית צבאות ערב וקריסתה.

לאור קרבתו של בר לתהליך קבלת ההחלטות ולאור הסמיכות שבין האירועים לכתיבת המאמר ניתן להניח כי הניתוח שלו מספק הצצה נאמנה (כמעט ממקור ראשון) לדילמות שהיו

¹ במהלך השנים התפתחו משמעויות המונחים הצבאיים עד להגדרות המקובלות בימינו. ד"ר ישראל בר עושה שימוש במונח 'אופרטיבי' במספר מובנים המקובלים בימינו: "אסטרטגי-צבאי", "מערכתי" ו"מבצעי". ההבחנה במובן המדויק נעשית לאור ההקשר. כדי לא לפגוע בלשון המאמר הותרנו את המונחים כפי שהופיעו במקור, והקורא יפרש את כוונת הכותב בהתאם להבנתו.

² מאמר זה ראה אור ב"שבילי מחשבה צבאית", חוברת ס"ב-ס"ג, מערכות (יוני 1950), <http://maarachot.idf.il/71625-he/Maarachot.aspx>. המאמר מובא כמעט כלשון, למעט תיקוני כתיב חסר ופיסוק. למאמר נוספו ביאורים בהערות השוליים.

³ סגן-אלוף ישראל בר מונה לעוזר ראש אג"ם וסגן הרמטכ"ל עם הקמת צה"ל, ושימש ראש מחלקת התכנון באג"ם בסוף מלחמת העצמאות ועד לשחרורו בשנת 1949. משנת 1954 הועסק כאזרח במשרד הביטחון בכתיבת ההיסטוריה של מלחמת העצמאות. בר נשפט בשנת 1961 ונמצא אשם בריגול חמור עבור ברית המועצות משנת 1956, ונידון ל-15 שנות מאסר. בר נפטר בכלא כתוצאה מהתקף לב בשנת 1966. אוחר מאתר שירות הביטחון הכללי, בתאריך 9.5.2018. www.shabak.gov.il/heritage/affairs/israel-bar.aspx

למפקדים הבכירים במלחמה ויש בכך בכדי להעיד על יכולתם הגבוהה בנייתו והבנת האתגרים. יכולת שאינה מובנת מאליה בעת מלחמה בכלל ובצבא שזה עתה נולד בפרט. בר, שכתב דברים מופלאים אלה ואחרים,⁴ נמצא אשם בריגול כנגד מדינת ישראל.⁵ פשעו של בר הוא בלתי נסלח ובלתי נסבל. למרות זאת מצאנו לנכון לפרסם את מאמרו זה משום שאנו רואים בכך ערך מוסף לקורא העברי גם היום. יכולת ניתוח מערכתי-אסטרטגי כפי שניחן בה בר היא נדירה ועל כן מצאנו לנכון לעשות שימוש בדבריו על מלחמה מכוונת זו.

מבוא

כבר היום ניתן לסכם כי מעל לכל ספק, אחד מהיתרונות המכריעים שעמדו לנו במשך מלחמת השחרור ואשר חיפה על כמה חולשות חמורות בראשיתה הוא רמת הניהול הגבוהה שלנו. דבר זה יש בו לכאורה כדי להפליא היות ולאישים ולמוסדות שנשאו באחריות התכנון וביצוע האופרציות העיקריות של המלחמה, לא היה ניסיון בהנהלת גופים צבאיים גדולים; ואילו מולם עמדו בוגרי אקדמיות צבאיות, חיילים מקצועיים במשך עשרות שנים, מחונכים לאור התורה הצבאית הסדירה – האנגלית, הצרפתית והגרמנית.

אולם בנייתו מעמיק יותר מתברר שההישגים של הפיקוד הגבוה שלנו לא היו פרי מקרה, וגם לא היו תלויים דווקא בכישרון של פרט זה או אחר. כשם שניצחנו במלחמת השחרור היה ניצחון של משטר חברתי מתקדם על משטר חברתי מפגר, ניצחון החייל המוסר את נפשו על עניינו כנגד השכיר או המגויס מאונס שלא יודע לשם מה הוא נלחם, וכשם שהיה ניצחונו של הפיקוד הטקטי המוכשר ומודרך באופן יסודי על פיקוד טקטי בלתי יעיל, כך היה זה גם ניצחונו של מחשבה אופרטיבית נכונה על מחשבה אופרטיבית נפסדת.

כשם שהמשטר החברתי שלנו, דמות חיילנו ומפקדינו לא היו פרי של מקרה, אלא מושרשים במציאותנו ותוצאה של מאמץ ממושך של עשרות שנים, כך לא הייתה גם המחשבה האופרטיבית שלנו שרשרת מקרית של "הברקות מוצלחות", אלא נעוצה הייתה ביסודות יציבים.

⁴ ישראל בר, "מסע סיני – רקע, שלבים ולקח", מערכות 106 (מאי 1957), עמ' 24-7. מאמר זה של בר, בדומה למאמר המובא כאן, מציג ניתוח יסודי של מלחמת סיני ואף מסכם בנייתו לקחי צה"ל מן המלחמה בשלושה רבדים – אסטרטגי, מערכתי וטקטי.

⁵ יוסי מלמן ואיתן הבר, המרגלים (תל אביב: ידיעות אחרונות, 2002).

היסודות – התפתחות המחשבה הצבאית עד מלחמת השחרור

ירושת ההגנה

ארגון ההגנה נבדל במהותו ובעיותיו הבדל יסודי ועקרוני מארגונים מעין צבאיים אחרים הידועים מדברי הימים וזאת הודות לשני גורמים:

- א. בשל היותו ארגון המוני שהקיף למעשה במסגרות השונות את מרבית היישוב העברי;
 - ב. בשל המטרה הסופית להתפתחותו, אשר הייתה טבועה בעצם מהותו ושאיותו – להיות בסופו של דבר לכוח המגן הרשמי והסדיר של מדינת היהודים העתידה.
- לאור הגורמים האלה נתבעו מפקדותיו, מטותיו ופיקודו הגבוה לפתור לעיתים קרובות

תמונה 1: אנשי פו"ש, הכוח היהודי המגויס הראשון.

כפר ביל"ו, 1938. (מאת: ויקיפדיה)⁶

בעיות אופרטיביות רחבות ומורכבות למדי, אשר גם בהיקפן וגם במהותן חרגו הרחק אל מעבר של המקובל בארגוני מחתרת ותנועות מרי למיניהן. התכנון האופרטיבי של ה"הגנה" עבר מספר שלבים, בהתאם לנסיבות ולתקופות פעולתו השונות.

א. הניסיון הראשון לתכנון אופרטיבי נעשה עוד בימי המאורעות בשנים 1936 ועד 1939, אשר התבטא בראש ובראשונה בתכנון ה"קווים" בגזרות הפעולה השונות של "פלוגות השדה" (פו"ש), הכוח הצבאי היהודי המגויס הראשון.

ב. "תוכנית א", אשר נתגבשה בראשית

מלחמת העולם השנייה, לא הייתה בשלה דיה בכדי להוות תוכנית אופרטיבית אמיתית. תפקידה היה בזה שהיא קבעה את הדפוסים הקבועים למערכת ההגנה המרחבית. במילים אחרות, תפקידה היה בארגון כל היישוב היהודי בארץ להתגוננות, דבר אשר כידוע היה אחד הגורמים החשובים ביותר להישגינו במלחמת השחרור, בפרט בשלבים אשר קדמו להפוגה הראשונה.

⁶ <https://tinyurl.com/ycbrpp4r>.

ג. "תוכנית ב" הייתה המסגרת הראשונה למחשבה צבאית, אשר ניסתה לפתור את בעיית ההגנה הרצופה של השטחים היהודיים. למטרת ייעוד זה, נלקחו בחשבון כוחות מגויסים המוכנים למשימות טקטיות תוקפניות כהשלמה וחיזוק למערכת ההגנה הסטאטית.

ד. בתקופת המשבר של החזית הבריטית בצפון אפריקה ב-1942 המפקדה והמטה של ההגנה התנסו בפעם הראשונה בתכנון משותף. במסגרת ה"פלטין סקים"⁷ הידוע, ההגנה עסקה בתכנון משולב עם כוח צבאי סדיר המכוון למשימות משולבות. התכנון עסק בשני נושאים: האחד – ארגון של יחידות פרטיזנים לסיוע לצבא הבריטי במקרה של פלישת הגרמנים ארצה. המשימה השנייה הייתה מתוכננת לפי קווים סדירים – הפיכת חיפה למרכז התנגדות אשר יוכל לשמש כ"ראש גשר" בכוח, כדוגמת טוברוק.

ה. המאבק נגד שלטון הדיכוי הבריטי העמיד את פיקוד ההגנה בפני תפקידי תכנון אופרטיביים מסועפים ומורכבים: פעולות וחבלה בהיקף ארצי שבהן הופעלו מספר רב של יחידות בחלקי הארץ השונים כמו "מבצע מסילות ברזל"⁸ או "מבצע הגשרים"⁹; פעולות המוניות; הפגנות והתנגדות פסיבית כמו בעמק חפר וחיפה – פעולות אבטחה תוך כדי כוננות לקרבות רחוב; פעולות בערים, כמו "ליל וינגייט"¹⁰ וההכנות למבצע "ברכה"; פעולות להנעת ריכוזים גדולים של כוח אדם בתנאים טופוגרפיים קשים וכינוסן בנקודה ובשעה המיועדת כמו במבצע ביריה¹¹. בעת ובעונה אחת התייצבה בפני מתכנני ההגנה המשימה הרחבה והמורכבת ביותר של אותה תקופה: שרשרת מבצעי ההפעלה.

הואיל וצריכה הייתה להיות מתואמת בהקפדה לצורכי המדיניות הציונית לסייגיה, כל הפעילות הרבגונית הזאת דרשה מאמץ תכנוני מיוחד. תוכניות "מאי", ובהמשך תוכנית "ג", היו תוכניות הגנה על השטחים והמפעלים היהודיים בארץ במקרה של מאורעות. אלא שבניגוד לתוכניות שבשלבם הקודמים, תכניות אלו היו מושתתות הפעם בעיקר על העקרונות של יוזמה והתקפות נגדיות.

⁷ התוכנית לארץ ישראל שלאחר הכיבוש 1941 (The Palestine Post Occupational Scheme) הייתה תוכנית שיומו הבריטיים בשנת 1941 להגנת ארץ ישראל מפני פלישה של הנאצים מצפון. זאת לאור העובדה כי צרפת, שנכבשה על ידי הנאצים, שלטה בסוריה ולבנון.

⁸ מבצע "מסיבה" הוא מבצע של הפלמ"ח במסגרת תנועת המרי העברי שהתקיים בליל 1.11.1945, ושבמהלכו חיבלו הכוחות ב-153 נקודות של פסי רכבת והטביעו 3 סירות משמר בריטיות.

⁹ מבצע "מרכולת" הוא מבצע של הפלמ"ח במסגרת תנועת המרי העברי שהתקיים בליל 16.6.1946, ושבמהלכו הותקפו סימולטנית 11 גשרים בכל גבולות ארץ ישראל.

¹⁰ פעולה של תנועת המרי העברי שנערכה בליל 25.3.1948, ושמטרתה הייתה הורדת 248 מעפילים מאיטליה מהספינה 'אורד וינגייט' בחוף תל ברוך.

¹¹ מבצע ביריה, הנקרא גם מבצע "גידס", יצא לפועל ב-14.3.1946. בהנחיית מטה ההגנה. מטרת המבצע הייתה לנצל את העלייה המסורתית לקברות מגיני תלחי ולהקים מחדש את היאחזות ביריה.

בשרשרת של משימות התכנון שצוינו לעיל, התחשלה המחשבה האופרטיבית של הפיקוד הגבוה של ההגנה ושל קציני המטה שלו. אולם יש לציין את ההגבלות שחלו על המחשבה הזו, בהתאם לתנאי התכנון והפעולה המיוחדים בהגנה:

א. בניגוד לכל תכנון צבאי רגיל, אשר חייב להתחשב רק באויב אחד, היה תכנונה של ההגנה חייב להביא בחשבון תמיד את הגורם השלישי – את השלטון הבריטי במקרה של התנגשות עם הערבים, ואת אלה האחרונים – במקרים של מלחמה עם השלטון. מציאותו של גורם שלישי זה השיתה ממילא צביון מיוחד למחשבה האופרטיבית.

ב. בהיותה כוח "בלתי לגאלי" נאלצה ההגנה לתכנן את פעולותיה היוזמות בעיקר כפעולות זעירות – מבצעי "פגע וברח" ופשיטות – ולא כמבצעי כיבוש, השתלטות והתבססות. בהתאם לכך, לתוכנית של "סליק הכוחות" וחימושם נודעה כמעט אותה חשיבות כמו לתוכנית ריכוז הכוחות והפעלתם. כמו כן טבעי היה שתכנון ההגנה נגע רק לעתים רחוקות מאד בבעיות כיבושן של עמדות או משלטים מבוצרים, ומאידך גם לא טיפל בבעיה של התגוננות עקשנית בשדה.

ג. נובע מהאמור לעיל שהיחידה הטקטית הפועלת בתוכנית האופרטיבית של ההגנה שלפני מלחמת השחרור הייתה קטנה – בדרך כלל עד מחלקה.

ד. כן נובע מהאמור, שהתכנון האופרטיבי של ההגנה אף פעם לא התבסס על ריכוז של יחידות גדולות ומגויסות לצמיתות, אלא על ריכוזם החד פעמי של כוחות לפעולה, פיזורם ושחרורם עם סיומה. עובדה זו הקנתה את הצביון המיוחד לפרקי ה"מנהלה" שבתוכניות ההגנה.

ה. מובן מאליו שכל התוכניות האלה לא הביאו בחשבון שימוש בכלי נשק אחרים מאשר החימוש הקל והבינוני של חיל הרגלים. ברור שלהגבלות הללו היו צדדים שליליים, אבל אין להתעלם גם מהצדדים החיוביים שבהם – אלה שהתבטאו בצורך בהתאמות וגמישות מחשבתית, אשר אינם מצויים בדרך כלל באותה מידה מובהקת בצבאות סדירים.

רמת ההשכלה ומקורות המחשבה

ייתכן וחברי ההגנה נתפסו בעיני אנשי צבא סדיר כ"דילטאנטים"¹² על אף הניסיון העשיר שהפיקוד הגבוה שלנו רכש לעצמו בתקופות ההתפתחות השונות של ההגנה. זאת משום שמועטים מאד מביניהם פיקדו בקרב לפני מלחמת השחרור על יחידה טקטית הגדולה מפלוגה, וזה כולל גם את אלו ששירתו בצבאות זרים. אולם למעשה היו לאנשי הפיקוד הגבוה ולמטות ההגנה גם את התכונות החיוביות של "דילטאנטים": חוסר כפיתות (שיעבוד) לשגרה ולתקנונים,

¹² חובבים/חובבנים.

מחשבה מקורית ואומץ לב לעמוד עליה ולהוציא אותה לפועל ושאיפה יסודית ומתמדת לעבודה עצמית, לרכישת דעת וללימוד ניסיונם של אחרים.

אולי אפשר לומר שבאף מסגרת צבאית "בלתי לגאלית", וייתכן כי אף לא בכמה צבאות סדירים, לא התקיימה פעולה השכלתית כה רחבה כבאותה השכבה של ארגון ההגנה, אשר נהפכה במלחמת השחרור למקור האופרטיבי של הצבא. הצמרת הפיקודית הגבוהה של הארגון השקיעה את עצמה בקריאה בספרות המקצועית של הצבאות הגדולים והקטנים, ניתוח ניסיונם בחזיתות השונות של מלחמת העולם השנייה ובמאמץ מתמיד לסגל את הלך הנלמד לתנאינו. אנו. תוך כך ידעה היא – אולי עוד בלא הכרה ברורה של הצפוי לה – לבחור מתוך החומר הרב והמגוון שעמד לרשותה את המתאים וההולם ביותר למשימתה בעתיד. המחשבה הצבאית של מפקדי ההגנה הייתה מושפעת מלכתחילה על ידי החיילים "הבלתי שגרתיים": על ידי פולר, לידל הארט ועל ידי לורנס [איש ערב – לוטנט קולוול אדוארד תומס לורנס], יותר מאשר על ידי קלאוזוביץ, מולטקה ופוש. אפשר לומר כי במשך השנים שבין מאורעות 1936-1939 לבין המאבק נגד השלטון הבריטי 1945-1947 צמחה תורה צבאית מקורית, בודעין או שלא בודעין, בקורסים, בהשתלמויות, בעלונים, במאמרים ואף בשיחות. תורה זו הייתה בנויה יותר על העקרונות של תמרון, ניידות, הפתעה ותחבולה, מאשר על עדיפות במספרים ובכמות של אמצעי הקרב. תורה אשר התקשרה באופן ישיר למדי עם המסורת הצבאית העתיקה של מלחמות היהודים בימי קדם.

רוח מלחמת שחרור

מלבד הניסיון של מפעילי ההגנה ומבצעים ומלבד ההכשרה המיוחדת במינה של הפיקוד הגבוה, השפיעה על המחשבה האופרטיבית בימי המלחמה עצם עובדת היותה אחת ממלחמות השחרור. למלחמות כאלו, בין שהן מלחמות שחרור לאומיות או סוציאליות, יש אופי מיוחד משלהן. אופי זה הוא פועל יוצא של גורמים רבים, והעיקריים שביניהם הם:

- א. הדמות של כוחות השחרור שבתוכם גורמים מוסריים ורוחניים עדיפים על גורמים חומריים;
- ב. הדמות של כוחות האויב, שכמעט תמיד חזקים בהרבה מבחינת כוח אדם וחימוש, אך לרוב חלשים מבחינה מוסרית;
- ג. מידת הסיוע שהאומה או המעמד, העומדים במאבק השחרור, מגישים לכוחות הלוחמים שלהם – ושאיין להשוותה לנכונות העומדת מאחורי הכוחות המדכאים.

כל הגורמים האלה ואחרים התקיימו והשפיעו על מהלכן של מלחמות השחרור, מימי החשמונאים וימי ספרטקוס ועד מלחמות המהפכה הגדולות של אירופה ואמריקה, המרד באירלנד, מאבק העצמאות של האומות הקולוניאליות ועד מלחמת השחרור שלנו. כתוצאה

מהם משתנים הרבה מחוקי המלחמה הסדירה. במלחמת שחרור אפשר לעשות – ועושים – דברים שאינם כתובים בשום תקנון. הפיקוד במלחמה כזו מעז להסתכן במעשים, אשר גנרל מנוסה החולש על כוח מאורגן וסדיר היה נרתע מפניהם. במלחמות שחרור יש משקל רב יותר ליוזמה ולתוקפנות, לגמישות ולמקוריות מאשר במלחמות של צבאות סדירים, וכן יש ערך מיוחד לקבלת החלטות בצורה מהירה ונמרצת ולסירוב המוחלט להתייאש ולהיכנע.

אלה הם היסודות שעליהם נבנתה המחשבה האופרטיבית שלנו: ירושת ההגנה, הכשרה עצמית, והתנאים המיוחדים המשותפים לכל מלחמות שחרור. אבל על מנת להבין על בוריה המחשבה הזאת והתפתחותה יש להוסיף את הנתונים שלפניהם עמד הפיקוד הגבוה של הכוח המזויין העברי במשך כל שלבי המלחמה.

הנתונים – רקע למלחמת העצמאות

נתונים גיאוגרפיים-צבאיים

הבעיה היסודית, שהועמדה לפני צבא ישראל מבחינה גיאוגרפית-צבאית בכל שלבי המלחמה, ואשר דרשה פתרונות שונים בכל שלב ושלב, אפשר להגדירה כבעיית הניתוק.

בשלב הראשון של המלחמה היו חלקים רחבים של השטח הרצוף היהודי קרועים זה מזה; גושי יישובים ויישובים בודדים היו משוללים מגע אל איזה גוף מוצק, והערים הגדולות היו במצור. מהצד השני, כל ארץ-ישראל היהודית הייתה נתונה במצור כמעט מוחלט כלפי העולם החיצוני. בשלבים מאוחרים יותר של המלחמה, החל מפעולת "נחשון" ועד הפוגה א', בעיית ניתוקה של ירושלים הייתה אחת המרכזיות בכל השיקולים האופרטיביים. בצידה בעיה שנייה, לא פחות נכבדה, והיא בעיית ניתוק הנגב - אשר התמידה להעסיק את המחשבה האופרטיבית שלנו עד שמצאה את פתרונה במבצעי "עשר המכות"¹³ ו"עין".¹⁴ כמו כן, עד היום האחרון של המלחמה לא הייתה יכולה המחשבה האופרטיבית שלנו להתעלם מנקודת התורפה של מדינתנו – "פרוזדור" השפלה הצר וסכנת הביתור בין הצפון והדרום.

¹³ מבצע "יואב" כונה בתחילה מבצע "עשר המכות". שם המבצע הוחלף על ידי מפקד המבצע יגאל אלון, והוסב ל"יואב" על שם כינויו של יצחק דובנו שנהרג בעת שפיקד על הגנת קיבוץ נגבה. תכלית המבצע הייתה מיגור הכוח המצרי בחזית ד' (הדרום).

¹⁴ מבצע "עין" נקרא גם מבצע "חורב", והיה מתקפה רחבת היקף של צה"ל נגד הצבא המצרי בנגב ובמזרח סיני בשלבים האחרונים של מלחמת השחרור.

תמונה 2: חיילי צה"ל כובשים את באר-שבע כחלק ממבצע "עשרת הימים". (מאת: ויקיפדיה)¹⁵

האויב הערבי

השפעת האויב על המחשבה האופרטיבית שלנו הייתה פחות על ידי המהלכים האופרטיביים שלו מאשר באמצעות עצם רב־גוניותו ואופיו המשתנה. חזיון זה התבטא בעיקר בנקודות הבאות:

א. הפתעת מה עקב הכוח והכישרון הארגוני היחסיים של האויב בשלב ההתחלתי של המלחמה;
 ב. הפתעה הפוכה על ידי התמוטטותו המהירה של העורף הערבי בשלב השני של הקרבות (ממבצע "נחשון" ועד לפלישת מדינות ערב);

ג. האופי השונה, ואורחי הקרב השונים של צבאות ערב, שכל אחד מהם חונך ואורגן לפי תורה צבאית אחרת, ונוהל לפי תוכנית נפרדת;

ד. חוסר תוכנית אופרטיבית משותפת ומחייבת וחוסר פיקוד אופרטיבי אחיד אצל הערבים; אומנם היו אלה מבין חולשותיהם החמורות, אבל מצד שני היו בעובדה הזאת כמה יתרונות

¹⁵ <https://tinyurl.com/yaemrhva>.

עבורם. העובדה שכל אחד מצבאות ערב תיפקד למעשה כגוף נפרד והשיתוף ביניהם היה מינימלי היה אמנם אחד הגורמים למפלתם האסטרטגית, אבל גם גרם לכך שמפלת אחד הגופים האלה לא זעזעה כמעט במאומה את הגוף הסמוך. המחשבה האופרטיבית שלנו הושפעה כך שבמקרים רבים הצטיירה לפנינו לא חזית אחת, בעלת גזרות שונות, אלא מספר חזיתות – כל אחת בעלת תנאים מיוחדים ואויב מיוחד.

הגורם הבריטי העיון

השלטון הבריטי ופעולותיו, או הימנעותו מפעולות, עד 15 במאי – הכתיבה לנו במידה רבה את דרכנו האופרטיבית באותה תקופה. השפעתו בעיקר:

א. בשלב הראשון של המלחמה (עד מבצע "נחשון") – על ידי פעולות דיכוי, הפרעה ואיבה ישירה נגדנו, אשר הגבילו את חופש הפעולה שלנו במידה רבה מאוד והיו אחד הגורמים לאסטרטגיה הדפנסיבית שלנו.

ב. בשלב השני ניסו האנגלים, כידוע, להכריע את גורל המלחמה על ידי "נשק הפינוי". כלומר על ידי הניסיון להעביר שטחים לכוחות הערבים לפי תכנית מוכנה מראש. שטחים אלו הועברו מידיהם, ועל ידי כך – בכוח – מידי כוחותינו ולעתים אף מהחזקתנו הישירה; המאמץ להכשיל את המזימה הזאת, הוא אשר קבע במידה רבה את אופי תוכניותינו ואת קצב מבצעינו בתקופה ההיא.

אופי כוחותינו

מובן מאליו, שטיב הכוח העומד לרשותו של פיקוד אופרטיבי, מספרו, הרכבו וחימושו, משפיעים בצורה מכרעת על מחשבתו של זה, ועל יכולת הביצוע שלו. העובדה שהצבא שלנו נבנה תוך כדי מלחמה גרמה לכך שלרשות הפיקוד הגבוה עמד כוח אחר בכל שלב ושלב של המלחמה – מבחינת היקפו, אימונו, והרכבו הפיקודי. בקווים גסים, כוחותינו עברו תהליך התפתחות המורכב מחמישה שלבים עיקריים:

א. שלב ראשון: מ'29 בנובמבר 1947 ועד למבצע "נחשון". עיקרו של הכוח המגויס – הפלמ"ח, חיל השדה – נמצא בשלב המעבר מכוח בלתי מגויס לכוח מגויס; חיל המשמר של הערים והמשקים, משמש כאחת מהמשענות העיקריות עבור הכוח. היחידה הטקטית היסודית, המגיעה לידי הפעלה בהתנגשויות מסוימות, לא גדולה מפלוגה – בפלמ"ח ובחיל השדה; מְאָזֹר – בשטח הכפרי, וּמְחָבֵל – בשטח העירוני. הנשק – בעיקר קל, לטווחים קצרים. מאידך גיסא, רמת האימונים של הלוחמים ושל הפיקוד הטקטי הנמוך גבוהה למדי, הואיל ורובם ככולם היו ותיקים בארגון ההגנה, בוגרי קורסים וותיקי הפלמ"ח וחיל השדה. כמו כן, רבים מהם עברו אימונים והכשרות בשורות החטיבה היהודית הלוחמת, ביחידות צבאיות אחרות ובחיל הנוטרים.

- ב. שלב שני: ממבצע "נחשון" ועד לפלישת מדינות ערב. נעשה הצעד הראשון למעבר ממבנה של מיליציה טריטוריאלית עם גרעין מגויס קטן, למסגרת של צבא מגויס לפי קווים סדירים. הגיוס העממי נותן עתה את פירותיו הראשונים: ה"גדוד" מתגבש לאט לאט כמסגרת טקטית; מצב נשק הרגלים משתפר באופן יחסי, ובסוגים הקלים והבינוניים הוא מתקרב לדוגמא צבאית תקינה; אימפרוביזציות, כמו מרגמת ה"דוידקה"¹⁶ ומרגמת ה"פרעוש"¹⁷, ממלאות במידת מה את מקומם של כלי סיוע כבדים; חיל האוויר מתחיל לפעול לא רק בתפקידי קשר, תובלה ותצפית, אלא גם בפעולות הפצצה מצומצמות ופרימיטיביות. ליקויים קשים מופיעים בתקופה הזו בשל חוסר בשירותים מאורגנים בעלי היקף מספיק ובשל העדר בעלי ניסיון בפיקוד הטקטי הבינוני ובמטות.
- ג. שלב שלישי: כולל את התקופה עד להפוגה הראשונה. עתה נעשה צעד נוסף לארגון הכוחות במתכונת צבאית מובהקת. את השלב הזה מציינת, בראש וראשונה, התפתחות ההחטיבה ממסגרת מנהלתית למסגרת אופרטיבית, ובסופו של דבר אף ליחידת קרב טקטית מגובשת, במקרים מסוימים. מופיעים סוגי נשק חדשים: אנטי-שריוני [נ"ט], אנטי-אווירי [נ"מ], וארטילריית השדה. מניחים את היסוד לחיל הים ולחיל-האוויר, הכולל מעתה אף מטוסי קרב ראשונים, וניתן לכנותם כך לפי מושגים צבאיים מקובלים. מתארגנים חילות העזר והשירותים התומכים, ומתהווים מטות מסודרים פחות או יותר. הניסיון שנרכש בשני השלבים הקודמים של המלחמה משפיע לטובה על הפיקוד הטקטי הבינוני והגבוה. מאידך, יש לציין ירידת מה ברמתם של הטוראים ושל המפקד הנמוך, בגלל האבדות הכבדות בגרעין הוותיק המאומן, ובשל האימון המזורז והמצומצם שנותנים לאנשי החיל החדשים לפני כניסתם לחזית, כי אין אפשרות אחרת.
- ד. שלב רביעי: ימי "עשרת הימים"¹⁸. החטיבה כיחידה טקטית מגובשת על כל שירותיה, איננה עוד "יוצא מן הכלל" אלא הופעה רגילה. זו הפעם הראשונה שבה נכנסים לפעולה כוחות משוריינים. חיל-האוויר מקבל מעט כלים חדשים ומתאימים יותר.
- ה. שלב חמישי: כולל את המבצעים של כיבוש הנגב ושחרור הגליל המרכזי. הצבא מגיע לשיא יכולתו להתבססות ראשונית מבחינת מבנה וארגון (באופן יחסי כמובן). נוצרות מסגרות פיקודיות-אופרטיביות גבוהות: החזיתות. יש לציין שיפורים יסודיים בחימוש, בעיקר בשטח התותחנות ושל נשק נ"ט, וביחידות הממוכנות. בפעם הראשונה מופיע חיל-אוויר המסוגל

¹⁶ מרגמה בקוטר 3 אינץ' מתוצרת תע"ש.

¹⁷ מרגמה קטנה נישאת.

¹⁸ סדרת מבצעים שהתקיימו בין 8.7.1948, סיום ההפוגה הראשונה, ל-18.7.1948, שבו הוסכם על ההפוגה השנייה.

למבצעים בהיקף גדול יחסית, וכן חיליהם פועל בפעם הראשונה במסגרת האופרטיבית הכללית. חילות השירותים, וכן המטות, סיימו את תהליך בנינם סופית בשלב זה.

תהליך התפתחות זה, השפיע במידה ניכרת על המחשבה האופרטיבית בכל שלב ושלב כשם שניתן אולי לומר כי התפתחותה המחודשת של המחשבה האופרטיבית היא שהצריכה מדי פעם לסגל אליה את המבנים ודפוסי הארגון.

גורם הזמן

לגורם הזמן השפעה מיוחדת, מסוימת מאד, במלחמה הזאת. השפעה זו התבטאה בשהות ארוכה יחסית להכנת הכוח ולגידולו תוך כדי הקרב בשלב הראשון והשני של המלחמה. אחר כך ההפוגות למיניהן שוב אפשרו הכנות נוספות. הפסקות ארוכות כאלה בין שלבי הקרבות, במידה שאינן מצויות בדרך כלל במלחמה, היוו תמורה לחולשות מבחינה גיאוגרפית-צבאית אשר כבר הוזכרו מקודם.

גורמי חוץ

לא כאן המקום להרחיב את הדיבור על ההשפעות הברורות והמובנות מאליהן של גורמי חוץ על מלחמת השחרור – גורמים שהתערבו מפעם לפעם בשלבי הקרבות. אחד הביטויים, אם גם לא היחיד, של השפעה והתערבות זאת היה האו"ם, הכרזות ההפוגות על ידו והפעולות השונות של נציגיו. הפיקוד האופרטיבי חייב היה להתחשב גם במערכה הפוליטית-אסטרטגית הבין-לאומית, אשר במסגרתה קמה המדינה והתנהלה מלחמת השחרור. בזה דומה היה מצבו של פיקוד ההגנה, מלפני מלחמת השחרור, אשר נאלץ תמיד לשקול את שיקוליו תוך התחשבות בשתי חזיתות לפחות, לפעול במסגרת אותם הסייגים וההגבלות שהכתיב המצב המדיני.

אפשר לסכם אפוא, בפרק זה, שהתנאים שבהם פעל הפיקוד האופרטיבי שלנו היו בלתי רגילים בהחלט מבחינת הנתונים המשתנים באופן מתמיד, הן במה שנוגע לכוחות של האויב והן לגבי כוחותינו אנו. גם ההשפעה של הגורם הבריטי, בהתחלה, ושל התערבות מעצמות שונות וגורמים שונים בשלבים מאוחרים יותר הייתה בלתי רגילה.

אבל דווקא לניהולה של מלחמה "בלתי רגילה" מעין זו, שנתוניה היו כמעט ללא דוגמה בהיסטוריה הצבאית, היה הפיקוד האופרטיבי הגבוה שלנו מוכשר באופן מיוחד לפי עברו וניסיונו הקודם. כפי שכבר צוין, הפיקוד סיגל לעצמו באופן מיוחד את הגמישות והמקוריות, אשר עמדו לו במבחנים החמורים של הקרבות.

השלב הראשון – שלב העמידה

אין בכוונתנו במסגרת זו לתת תיאור רצוף של כל התהליכים האופרטיביים ושל ההתפתחות הכללית על כל הישגיה, משבריה וסיבוכיה. אנו נעמוד רק על מספר בעיות, מהאופייניות והגורליות ביותר בכל שלב במלחמה, על מנת להבליט באורח זה את מהלך המחשבה האופרטיבית שלנו.

האויב

בשלב זה, המטרה האסטרטגית של האויב (הערבי והבריטי כאחד) הייתה להוכיח בעובדות צבאיות, כי החלטת האו"ם מה'29 בנובמבר אינה ניתנת להגשמה.

כיצד תיארו לעצמם, אפוא, את מימושה האופרטיבי של מטרה זו? אין לומר שלאויב הייתה תוכנית אופרטיבית מעובדת ומתואמת. עם זאת, התגבשו בקרב המפקדים הערבים השונים ובחוגי השלטונות הבריטיים מספר רעיונות אופרטיביים, שעיקרם היה ניצול של היתרונות הגיאוגרפיים הצבאיים על ידי יצירת לחץ על עורקי התחבורה העיקריים שלנו ועל יישובים וגושי יישובים מבודדים. פירושם הממשי של הרעיונות האלו הייתה שאיפת האויב לנתק את ירושלים; להטיל מצור יעיל פחות או יותר על חיפה ותל־אביב; לנתק את הנגב; לכבוש ולהשמיד מספר נקודות התיישבות כהוכחת כוחו ולמען זעזוע וערעור עמידתנו.

ליועציהם הבריטיים היה נהיר שהזמן עובד לטובתנו, ושהם עלולים להפסיד בהמשך ההתפתחות גם את היתרונות הגיאוגרפיים וגם את יתרון המספר והחימוש שנבע מהיות כוחותינו בלתי מגויסים בראשית המלחמה. על כן עשו הערבים כל מאמץ להגיע להכרעה בשלב זה. האנגלים סייעו להם על ידי שהכבידו על בניין כוחותינו תחת מסווה של "שמירת החוק והסדר", ומצד שני הקלו מכל הבחינות על בניינו של הכוח הערבי. כתוצאה מהמצב הגיאוגרפי ויחסי הכוחות והשיקולים שצוינו לעיל, נמצאה בידי האויב היוזמה האופרטיבית, ובמקרים רבים אף היוזמה הטקטית.

שיקולים והכרעות אופרטיביים

בהתאם לנסיבות שצוינו לעיל, מטרתנו האסטרטגית הייתה כדלקמן:

א. למנוע קביעת עובדות שיהיה בהן כדי לבטל את החלטת 29 בנובמבר; להשהות כל הכרעה צבאית;

ב. לשים את הדגש על בניין כוחותינו למען שאפשר יהיה בשלב הבא (אחרי סילוק גמור או חלקי של הגורם הבריטי העוין והמפריע) ליטול את היוזמה לידינו.

כדי לממש מטרה זו היה עלינו לפתור את הבעיות האופרטיביות הבאות:

השאלה הראשונה הייתה האם, בהתחשב בכוח המצומצם ובלחץ הגדול על עורקי התחבורה ועל גושי היישוב המבודדים שלנו, צריך "לקצר את הקווים". לפי עקרונות צבאיים תקינים, הפתרון לבעיה זו מובן מאליו. לא היה לפי עקרונות האלה היגיון בהחזקת יישובים מנותקים כמו יחיעם, או גושים מנותקים כמו הגליל המערבי, גוש עציון או יישובי הנגב, שהעמידה בהם וסיפוק צורכיהם הטילו עלינו עול עצום. בהתאם למחשבה צבאית רגילה היה אפילו מקום לשאוף להסדר מיוחד לגבי ירושלים – הכרזתה כעיר מפורזת או כשטח בין-לאומי – לאור השליטה הערבית הכמעט מוחלטת על הדרך אל העיר ופעולות ההפרעה השיטתיות של האנגלים כלפי תחבורתנו ואבטחתה. לפי הלך מחשבה מעין זה היה עלינו להתרכז בטווח הרצוף פחות או יותר שבחלק הצפוני ובחגורת השפלה.

הפתרון שניתן על ידי הנהגתנו האופרטיבית לבעיה זו היה בניגוד לכל העקרונות הצבאיים הרגילים האלה. פתרון זה היה מבוסס על שני שיקולים: האחד היה שיקול מדיני, אשר לפיו זכותנו על שטחים בארץ תתבסס למעשה אך ורק בתנאי שנחזיק בו בפועל. ההמשך הטבעי של המחשבה הזו היה שיקול צבאי: הביטחון. לפי שיקול זה, כל "האיים המנותקים" יהפכו בשלב מאוחר יותר במלחמה ל"קרשי קפיצה" לתקיפות יזומות מצידנו, ולכן תהיה לכל נסיגה משמעות כפולה – גם הפסד מעשי בהווה וגם הפסד של סיכוי טקטי ואופרטיבי עתידי. לפיכך ההכרעה האופרטיבית הגורלית הראשונה הייתה שלא "לקצר את הקווים", ולעמוד בכל עמדה ובכל שעל אדמה, בלי להתחשב במצב הגיאוגרפי והטקטי.

הבעיה האופרטיבית השנייה והמסקנה של האמור לעיל, הצטיירה כדלקמן: האם, לאור כוח האדם המצומצם והחימוש המועט, יש לרכזם למספר פעולות עיקריות או לפזרם על פני הארץ כולה לשם עמידה בכל מקום ומקום. שוב, העיקרון הצבאי ה"סדיר" היה קובע תשובה ברורה לשאלה: ריכוז הכוחות. לעומת זאת, גם במקרה הזה החליטה הנהגתנו האופרטיבית "בניגוד לעיקרון". היא הטילה את הרזרבה הארצית הקטנה שלנו, כמעט את הפלמ"ח כולו, למערכה על הדרכים. היא הטילה להיאבקות זו על הדרכים גם את כל מערכת התחבורה של היישוב ואת כלי הרכב המשוריינים הפרימיטיביים המועטים שלנו. היא הפעילה את סירותיו הראשונות של חיליהם ואת היחידות הראשונות של חיל-האוויר לשם מתן אספקה לנקודות המנותקות, אף שהיו קטנות וכמעט בלי תחמושת; היא חילקה את רוב החימוש שלנו (ליתר דיוק – הניחה לחלוקה ה"טבעית המצויה") ליישובים ולערים, על מנת לאפשר את עמידתן אף במבודד.

ההכרעות על אי קיצור הקווים, על עמידה במערך גיאוגרפי-צבאי "בלתי אפשרי" ועל פיזור הכוחות בשלב זה – הן שהכשילו את המזימה האסטרטגית-המדינית של האויב מחד, ובו בזמן יצרו, יחד עם בניינו המזורז של כוח השדה, את היסוד לשלב של יוזמה ותנופה. אותה מחשבה

אופרטיבית "שלא בנוסח המקובל", אשר העיזה לסטות מן החכמה הצבאית השגרתית, התבססה בעצמה על העיקרון הקלאסי היסודי: התנאי הראשון לאופנסיבה ולתנופה היא הבטחת הבסיס והגנה מוצלחת עליו.

למרות האמור לעיל, יש לקבוע שהאסטרטגיה הדפנסיבית שלנו בשלב הראשון של המלחמה הייתה כרוכה גם בכישלונות טקטיים מסוימים, אשר בחלקם היו תוצאה של חוסר ניסיון ובחלקם נגרמו על ידי ההגבלות שהטילו עלינו האנגלים. המצבים שנוצרו מתחו את כוחותינו עד קצה גבולם ויכולתם, ועקב כך הגיע המשבר האופרטיבי הראשון של מלחמה זאת - ואולי החמור ביותר - שהתבטא בכישלונות של סוף חודש מארס: השיירות לגוש עציון, ליחיעם ולירושלים (שנעצרה עם יציאתה מחולדה).

אותו משבר העמיד את הפיקוד הגבוה בפני צורך בהכרעה גורלית חדשה לעבור מן האסטרטגיה הדפנסיבית לאסטרטגיה תוקפנית, ולהוציא מן ההכרעה הזאת את כל המסקנות הטקטיות והארגוניות תוך התחשבות גם בסיכון המדיני הכרוך בה. התוצאה המעשית הייתה תמורה באורח הפעולה הטקטי. לא עוד אבטחה, הגנה ופשיטה אלא כיבוש והחזקה, ריכוז הכוח ובניין מסגרות סדירות וגדולות יותר: הגדוד, החטיבה. ההכרעה האופרטיבית והמסקנות אשר היו כרוכות בה מצאו את ביטוי הבולט הראשון ב"קפיצה הנחשנית".

השלב השני – מהלומת הנגד על האויב הערבי בארץ: השתלטות על שטח המדינה והיערכות לקראת הפלישה

האויב

א. האויב הערבי. בה במידה שהפיקוד על החטיבות והפלגים השונים של הכוח הערבי לא היה מסוגל לגבש תוכנית אופרטיבית משותפת וברורה בשלב הראשון כשהיוזמה הייתה בידו, לא עלה בידו לנקוט מהלכים נגדיים יעילים שעה שאנחנו עברנו להתקפה נגדית כללית.

ב. העורף הערבי. בין הגורמים לכך שההנהגה הצבאית הערבית איבדה את השליטה על המצב, הייתה ההתמוטטות הכללית של העורף הערבי עם המפלות הראשונות של הכוחות המזוינים שלהם בשדה. הכוח המזויין הערבי והאוכלוסייה האזרחית לא היו מעולם גוף מוצק ואחיד, כפי שהיה בצד היהודי. עם זאת, קשה היה לשער מראש כי עם המשבר הצבאי הראשון יתפתח הקרע שבין החזית והעורף עד לכדי בריחה המונית ערבית מן המרכזים החשובים ביותר של הארץ.

ג. האיבה הבריטית. בזמן שהמצב בקרב ערביי הארץ הלך והתדרדר לקראת תוהו ובוהו מוחלט, המשיך הגורם הבריטי לפעול לפי תוכנית מסודרת, שכוונתה הייתה, כנראה,

להפעיל את "נשק הפינוי" נגדנו¹⁹. הם המשיכו בנסיגת הצבאות הבריטיים מהגזרות השונות בכדי להעביר, כפי שכבר צוין, נקודות מפתח ומתקנים שלהם לידי הערבים. הנסיגות הפתאומיות של הכוחות הבריטיים מן הגליל המזרחי, מהעיר חיפה, מהנגב ומירושלים נעשו ברובן לשם מטרה זו. הפיקוד הבריטי לא חסך מאמץ בכיוון הזה. הם אפשרו ליחידות ערביות להיכנס ל"מבצרי טגארט" בהר כנען, בבית שאן, בבית דגון, בעיראק סואידן, בבארשבע ועוד. הם מסרו לידי הערבים מחנות בעלי ערך אסטרטגי כמו ראש פינה, תל-ליתוינסקי [תל-השומר], סרפנד [מחנה צריפין], ואדי סראר [נחל שורק], תחנות מסילת הברזל ומתקניה החשובים ביותר, ואת שדה התעופה העיקרי של הארץ בעיר לוד. אלמלא היו הערבים מסוגלים לנצל את האפשרויות שהאנגלים נתנו להם ולבצע את התוכנית בהתאם לתנאים המוקדמים מן המוכן שהבטיחו עבורם, אזי ב-15 במאי הם היו שולטים כמעט בכל הארץ כולה והיהודים היו נמצאים סגורים בשפלת החוף ובעמק, בגבולות של תוכניות מוריסון ובווין. מזימה זו נכשלה הודות לשני גורמים: אי יכולת הערבים לבצע והיוזמה שלנו.

שיקולים והכרעות אופרטיביים

לעומת השלב הראשון, בשלב זה הייתה לנו תוכנית אופרטיבית מסודרת שנקראה "תוכנית ד"ר"²⁰. משימתה הייתה השתלטות על השטח שהוקצה לנו על ידי האו"ם, לרבות השטחים המאוכלסים על ידינו שמחוץ לגבולות אלה, ועריכת הכוחות נגד פלישה אפשרית של צבאות ערב אחרי ה-15 במאי. אולם תוכנית זו התבססה בחלקה על מספר הנחות שלא נתקיימו במלואן, אותן נפרט להלן.

הנסיגה של הכוחות הבריטיים לא בוצעה בבת אחת מכל הארץ לקראת ה-15 במאי, אלא הוגשמה באופן הדרגתי החל מפברואר, תוך הכוונה שפורטה לעיל. התוכנית הביאה בחשבון היקף מסוים של כוח אדם וחימוש אשר היה דרוש לביצועה. כוח בעל ממדים כאלה לא קם בבת אחת אלא בהדרגה ולפי "לוח זמנים", אשר תמיד היה חולף, משתנה ונתון לתנודות. לכן, הבעיה האופרטיבית הראשונה שעמדה על הפרק הייתה כיצד להתאים את התוכנית לתנאי המציאות. מן ההכרח היה להדביק את קצב הפינוי הבריטי ולהשתמש בכל פרצה שנפתחה על ידו, בטרם יוכלו הערבים לנצלה. הפתרון לבעיה זו נמצא בגמישות המקסימלית של אופן הפעולה, אמצעי הפעולה וביטוייה הממשי.

¹⁹ הכוונה היא להעברה של נקודות מפתח ומתקנים מהבריטים לידי הערבים, במטרה שישמשו נגד היהודים.
²⁰ מעבר מאסטרטגיה הגנתית לאסטרטגיה התקפית, יצירת רצף טריטוריאלי בשטח שהוכר כשטח המדינה היהודית על פי תוכנית החלוקה ויצירת מצב שיקל על כוחות ההגנה לבלום את פלישת ערב.

הישגים אלה על ידי כוחות מעטים יחסית התאפשרו רק על ידי כך שהחטיבות הטריטוריאליזם של ארגון ההגנה נהפכו בשטח זה למרחבים אופרטיביים, ולמפקדיהם ניתן חופש פעולה מקסימלי להשתמש ביוזמתם על מנת להתאים את המטרה הארצית הכללית לאפשרויות הביצוע ולתנאים המקומיים. המבצעים התנהלו בתקופה זו בחלקים שונים בארץ ובנסיבות שונות, אבל משותפים להם הדברים האופייניים הבאים:

א. הם היוו קטעי תוכנית אופרטיבית ארצית על ידי כך שכל אחד מהם מימש את מגמותיה היסודיות של התוכנית: גיבוש השטח היהודי הרצוף, טיהור איים ערביים, תפיסת עמדות מפתח והיערכות הכוח לקראת האויב בסיומו של כל מבצע התבססות;

ב. ניצול זריז ונועז של החללים שנוצרו מדי פעם על ידי הפינוי הבריטי מזה והערבים מזה; ג. אף אחת מהפעולות שתצויינה להלן לא התחילה על פי יוזמתנו אנו, אולם בכל מקרה נטלנו את היוזמה לידינו ברגע שהאויב הבריטי נתן לנו פתח לכך.

גורמים אלה היו אופייניים למכות שהונחתו:

א. כיבוש חיפה וטיהור סביבתה;

ב. מנוסת קאקוגי²¹ לפני משמר העמק וייצוב גוש אפרים ועמדותינו בפתח הצפוני של ואדי ערה;

ג. גיבוש מערך הגנה לאורך הירדן ובעמק הירדן על ידי תפיסת טבריה, צמח ובית שאן;

ד. מבצע "יפתח" שהביא לכיבוש צפת ולטיהור הגליל העליון המזרחי;

ה. מבצע "יבוס" ששיפר את עמדותינו בירושלים והציל את שכונותיה הדרומיות על ידי כיבוש קטמון. בנוסף, מבצע זה העביר לידנו זמנית את נקודת המפתח של שייח'ג'ארא ובית הספר לשוטרים, אם כי לא יכול היה להגיע למטרתו הסופית – השתלטות על מפתח העיר עצמה מטור-מלכה²² עד לגבעה הצרפתית;

ו. פעולות הטיהור הגדולות בדרום, בין היתר כיבוש כפר בריר²³ וערב-סוכר²⁴, שאף פתחו לזמן מה את הדרך לנגב.

אמצעי נוסף של הפיקוד האופרטיבי להתגבר על המצב שנוצר עקב הפעלת "נשק הפינוי" הבריטי, ומחמת הצורך להקדים ולהרחיב את היעדים הכלולים בתוכנית הארצית על אף

²¹ פאוזי קאקוגי היה מפקד צבא ההצלה – כוח של מתנדבים ערבים, עיראקים, סורים ודרוזים שהוקם בסוריה כדי לסייע לערביי ארץ ישראל במלחמתם ביישוב היהודי.

²² שכונת א-טור.

²³ כפר ערבי באזור ברור חיל.

²⁴ שבט בדווי שגר בכפר אבו-סוויירה. כיום אזור ג'יבנה.

איור 2: מפת התקיפה של האצ"ל על יפו, כולל מבצע "חמץ" (מאת: ויקיפדיה).¹

המציאות של כוחות בלתי מספיקים, היה יצירת גופים טקטיים מיוחדים לשם ביצוע משימות דוחקות במיוחד, שהחטיבות הטריטוראליות לא יכלו להן. גופים כאלה נוצרו בראשונה על ידי ריכוזים של כוחות מקרב הרזרבה הארצית – הפלמ"ח – ונהפכו אחר כך למסגרות חטיבתיות קבועות, כגון "יפתח" ו"הראל"; לעתים רוכז בתקופה זו כוח המורכב מיחידות משנה של חטיבות חיל שדה וגדודי פלמ"ח שונים למשימה מסוימת שהוטלה על ידי הפיקוד העליון. לאחר סיום התפקיד פורק הגוף וכל יחידות המשנה חזרו ליחידות מוצאן, כגון הכוח שרוכז למבצע "נחשון"²⁵ או זה של מבצע

"היבוס",²⁶ וכן הכוח שלחם ליד משמר העמק או זה שפעל במבצע "חמץ"²⁷ ועוד.

חזיון זה של יצירת "גופי מבצע" לתכלית חד-פעמית בלבד היה פרי מחשבה צבאית שנאלצה להתבטא בדרכים בלתי מקובלות, ובו בזמן הוכחה לרמה הגבוהה יחסית הן של הפיקוד הטקטי והן של המנגנון המנהלתי של ארגון ההגנה (רק רמה כזאת יכלה להבטיח שצירופי יחידות משנה תגענה בזמן קצר ביותר ליכולת של פעולה כגוף טקטי מלוכד ותצלחנה).

²⁵ מבצע של ההגנה בין 5.4.1948 ל-16.4.1948, במטרה לפרוץ את הדרך לירושלים.

²⁶ מבצע של ההגנה בין 22.4.1948 ל-4.5.1948 בתחומי העיר ירושלים ובאזורים הסובבים אותה. ההגנה הצליחה להשתלט על השכונות הערביות בדרום העיר אך לא בצפונה.

²⁷ מבצע לכיבוש יפו וסביבתה בין 28.4.1948 ל-13.5.1948.

ראוי לציון שבמשך השלב השני השתמש הפיקוד האופרטיבי בפעם הראשונה באותה דרך פעולה, לשם פתרון בעיית משנה מורכבת מאד. בהמשך המלחמה דרך פעולה זו הודגמה לא אחת בשטחים הטקטיים והאופרטיביים ונהייתה מקובלת למדי: "הגישה הבלתי ישירה".²⁸

כשהאצ"ל התחיל בהתקפת מצח (התקפה חזיתית) על יפו, הייתה קיימת סכנה כפולה: האחת, שמצב זה ימשוך את כוחות ההגנה לסייע לניסיון שהתבסס על שיטת פעולה בלתי יעילה; והשנייה, עוד יותר חמורה, שהמשך התקפת מצח על יפו יביא לידי הדבר שממנו רצו והצליחו להימנע עד אז: התנגשות ישירה בצבא הבריטי, שהתערב בגזרת יפו בכוח יבשתי, ימי ואווירי ניכר. המוצא של הפיקוד האופרטיבי שלנו היה, כידוע, מבצע "חמץ", שמטרתו הייתה כיתורה של יפו על ידי תפיסת כל הגישות אל העיר וכל משמרות החוץ שלה: כריה, זקיה, סלמה, יאזור, בית'דגין, ג'בליה ועוד. מבצע זה הביא בסופו של דבר לכניעתה של יפו, ללא צורך בהמשכת התקפת מצח רבת אבדות, ותוך כדי הימנעות מהסתבכות עם הבריטים ברגע האחרון.

הבעיה האופרטיבית המכרעת השנייה שעמדה בפני הפיקוד הייתה שונה בתכלית השינוי מזו הקודמת. אם במשך השלב הראשון ובחלק ניכר של השלב השני התפקיד העיקרי היה התגברות על משברים ומציאת דרכי מילוט ממצוקה, הרי שבסיום השלב השני הוטל על הפיקוד האופרטיבי שלנו לעמוד בפני הפיתויים הכרוכים בניצחונות.

כפי שכבר צוין, אחרי שנפלו המרכזים הרבים – חיפה, טבריה, בית'שאן, צפת ויפו, אחרי ש"צבא ההצלה" של קאוקג'י נחל ליד משמר העמק מפלה שהוציאתה אותו מכלל פעולה לזמן מה, אחרי שהחטיבה החוסינית במרחב ירושלים החלה להתפורר עם נפול מפקדה ואחרי שבוצעו פעולות טיהור נרחבות בדרום, חלה התמוטטות מכרעת בכוחות המזוינים הערביים ובאוכלוסייה האזרחית כאחד.

תוך כדי התמוטטות זו, בשבועותיו האחרונים של השלב השני נפתחו הזדמנויות גדולות בפני הצד היהודי. עמדות מפתח רבות נעזבו על ידי הערבים, או היו נופלות תחת לחץ מועט מצידנו. הייתה זו שעת כושר, בה היו עשויות לטרון, פלוגיה, אשדוד, חוליקאת²⁹ ומשלטים רבים בנגב ליפול לידינו. אך הפיקוד האופרטיבי ראה אז ברורות ששלב זה הוא רק שלב אחד, ושבהמשכו תבוא פלישת הצבאות הערביים הסדירים. ואכן, הפיקוד האופרטיבי הועמד בפני ברירה: האם לתפוס את כל אותן נקודות מפתח – שכיבושן היה עולה לנו בדם יקר אח"כ – ולפזר בכך את הכוח שלרשותו חילות מצב קטנים אשר קרוב לוודאי שלא היו עומדים בפני התקפה

²⁸ "הגישה הבלתי ישירה" – תרגום מדויק של בר לאחד המונחים המפורסמים ביותר בתורת הלחימה: Indirect "Approach" – אסטרטגיה של גישה עקיפה. זוהי גישה הרואה את שיתוק ראשו ומערכת עצביו של צבא היריב כמטרה עיקרית או לפחות כהכנה למהלומה הישירה עצמה. ראה: ישראל בר, "מסע סיני – רקע שלבים ולקח", מערכות 106 (מאי 1957), עמ' 21.

²⁹ משלטי חוליקאת היו עמדות שנתפסו, בוצרו והוחזקו על ידי הצבא המצרי במהלך מלחמת העצמאות.

מרוכזות של צבא סדיר; או האם לוותר על המיצוי המלא של יתרון זמני חולף, ותחת זה להחזיק מקסימום של כוחות במרוכז כדי לאפשר היערכות יעילה לקראת האויב הסדיר לכשיפלוש, ולפתוח בפעולה יזומה נגדו בבוא המועד.

כפי שהחלטתו של הפיקוד האופרטיבי בשלב הראשון על היערכות מפוזרת של הכוחות הייתה נכונה, כך צדק בדרך כלל בהחלטתו בשלב השני, בבחירת המגמה של ריכוז הכוח. הודות למבצע השלב השני, עם ראשית הפלישה היה בידינו שטח רצוף, אם כי ברצועה צרה למדי ומתפתלת משפלת הנגב עד הגליל המזרחי, וכוחנו היה ערוך פחות או יותר בהתאם ליכולתנו על צירי הפלישה האפשריים. ממש רגע לפני הפלישה נפרץ המחסום שניתק את הגליל המערבי, כך שגם בצפון-מערב הארץ הוצב גבול היישוב בפועל. ירושלים והנגב אומנם נשארו מנותקים, אולם עמדותינו הטקטיות בחזיתות אלו שופרו במידה ניכרת, והוחדרה אליהם אספקה במידה שנתנה להם סיכוי כל שהוא לעמידתה במבחן החדש.

השלב השלישי – הדיפת הפלישה: יישובי הקיפוד, וההגנה הפעילה יזומה

האויב

אחרי כישלונם של הכוחות הערביים החציסדירים והבלתיסדירים, לאחר שנתבדה "נשק הפינוי" הבריטי והמכות האחרות שהנחיתו לנו האנגלים בשטח הכלכלי והמדיני לא הביאו לידי תכליתן (הוצאת ארץ-ישראל מגוש השטרלינג, הפסקת אספקת הנפט, יצירת "תוהו ובוהו" מנהלי, מניעת התערבות האו"ם), החליטו אויבינו על "פתרון רדיקלי של הבעיה היהודית" על ידי הפעלת הצבאות הסדירים של הארצות השכנות. היו מומחים אנגליים אשר העריכו את התקופה הדרושה לחיסול מדינת ישראל בשבועיים, וזאת על פי הנחות כדלקמן:

ההנחה הראשונה: היתרון המוחלט של צבאות ערב בסוגי נשק המחץ המובהקים של צבא חדיש: חיל-אוויר, חיל-שריון, ארטילריה השדה, וכלי זין אנטי-שריוני. הערכת אותם המומחים הייתה שצבא ההגנה הישראלי לא יספיק להביא במהירות הדרושה תותחים, שריונים ואווירונים. דעתם הייתה שאפילו אם יגיע הציד, הצבא הישראלי לא יהיה מסוגל להקים את החילות אלה ולהפעילם, מבחינה ארגונית וטקטית.

ההנחה השנייה: שצבאות ערב ינצלו את יתרונותיהם בחימוש ובמספר, במסגרת של תוכנית אופרטיבית משותפת ומתואמת. תוכנית כזאת צריכה הייתה להיות מושתתת קודם כל על העיקרון של מעבר מהיר מהיערכות המפוזרת על פני מעגל חיצוני של צבאות ערב ליצירת מספר נקודות כובד מכריעות, בהתאם למצב הגיאוגרפי-הצבאי ולאור חלוקת בסיסי האספקה היבשתיים והאוויריים הערביים. ניתן לשער, שהפלישה יכולה הייתה להתפתח בערך לפי הקווים הבאים.

הצבא המצרי

מרחב ההיערכות : רצועת עזה-רפיח ; ביר'עסלוג' עוגת'אלחפיר.
נקודת הכובד : התקדמות צפונה, דרך מג'דל-אשדוד, לכיוון רחובות-תל'אביב.
תפקידי משנה : ניתוק הנגב וטיהורו.

הלגיון הערבי

מרחבי ההיערכות : חברון-בית'לחם.
נקודת הכובד : התקדמות מערבה אל תל'אביב. מעבר דרך "לוח הקפיצה" לוד-רמלה ודרום-מערבה במגמה לרחובות בתיאום עם המצרים בדרום.
תפקיד משנה : ניתוק ירושלים, מצור על העיר וכיבושה.

הצבא העיראקי

מרחב ההיערכות : "המשולש" המרכזי והצפוני ; בקעת הירדן בגזרה שבין בית'יוסף לנהריים.
תפקידים : אפשרות ליצור אחת משלוש נקודות הכובד :
א. פריצה לתוך שפלת החוף בציר עיקרי טול'כרם-כפר'יונה-נתניה וביתור המדינה לשניים ;
ב. פריצה לתוך עמק יזרעאל לפי ציר עיקרי ג'נין-עפולה, לג'ון-עפולה, בתיאום עם כוחות "צבא ההצלה" במידה שהיו מצויים אז ;
ג. התקפת מלחציים על עמק הירדן, לפי מעבר גשר נהריים בתיאום הכוחות הסוריים.

הצבא הסורי

מרחב ההיערכות : כפר חראב, קונייטרה, בניאס.
נקודת הכובד : ניתוק הגליל המזרחי בציר העיקרי צמח-דגניה-טבריה.
תפקיד משנה : פריצות נוספות בתוך הגליל המזרחי בצירים משמר הירדן-ראש'פינה ובתיאום עם הכוחות הלבנונים בציר בניאס-דן-דפנה.
מבחינת כוחם האובייקטיבי, הצבא הלבנוני וצבא ההצלה של קאוקג'י לא היו יכולים להופיע אלא כגורמים מסייעים לשותפיהם החזקים מהם בחזיתות הצפון : לסורים ולעיראקים.
האפשרות למתן סיוע לבני ברית אלא יכלה להתבטא בערך כדלקמן :

הצבא הלבנוני

מרחבי ההיערכות : בניאס, מרג'עיון, מלכיה, ראש הנקרה.
תפקידים :
א. סיוע לצבא הסורי בניתוק הגליל המזרחי, על ידי פריצה דרך מלכיה, נבי'ושע ;
ב. חדירה לגליל המערבי, בציר ראש הנקרה-עכו.

צבא קאוקג'י

מרחבי ההיערכות: הגליל המרכזי בין הגבול הלבנוני ועד נצרת בכלל.

תפקידים:

- א. סיוע לצבא הסורי בניתוק הגליל המזרחי על ידי פריצה לגליל התחתון דרך סג'רה;
- ב. סיוע לצבא העיראקי בפריצתו לעמק יזרעאל על ידי התקדמות מנצרת לעבר עפולה;
- ג. סיוע לצבא הלבנוני בפריצתו דרך ראש הנקרה על ידי התקדמות לכיוון עכו, ודרך שפרעם לכיוון מפרץ חיפה.

קשיי צבאות ערב

- ההנחות שעליהן היה מבוסס הסיכוי להצלחת הפלישה לא התגשמו וזאת מסיבות כדלקמן:
- א. אמצעי הלחימה החדשים של צבאות ערב לא הצליחו להתגבר על יישובינו, ערינו ומשלטינו הצבאיים במידה ואלו היו מאורגנים להגנה היקפית. אחד מבין הגורמים המגוונים לכך היה מיעוט יכולתם של הערבים להשתמש באמצעים שברשותם על הצד היעיל ביותר, מחמת אימון בלתי מספיק, טקטיקה מיושנת ופיקוד קרבי חלש.
 - ב. בניגוד להשערת אויבנו הצלחנו להעביר כמויות מסוימת של חימוש כבד ולהקים את החילות הדרושים להפעלתו בשיטות גמישות ומקוריות, ועל ידי כך לבטל את יתרונו של האויב בשטח זה, לפחות באופן חלקי.
 - ג. יתכן כי הגורם העיקרי לכישלון צבאות ערב היה חוסר היכולת למצות את הווריאציות האופרטיביות הרבות שצוינו קודם. תנאי למיצוי זה היה הקמת פיקוד ומטה אופרטיבי אחד המשותף לכל צבאות ערב, שבסמכויותיו לא רק לעבד תוכנית משותפת ולהטיל משימות מחייבות על כל אחד מהם, אלא למעלה מזה. לפיקוד כזה הייתה נחוצה גם אפשרות להעביר באופן חופשי כוחות מגזרה לגזרה, ליצור את הריכוזים של הכוח היבשתי והאווירי הדרושים לנקודות הכובד.
- ידוע מדברי הימים שאפילו קואליציות של מעצמות גדולות ומפותחות התקשו במציאת מידת התיאום והשיתוף הנחוצה ואף לעתים רחוקות ביותר יכלו להגיע לאחדות תכנון ופיקוד בפעולה כפי שחייבו המשימות שלפניהן. על אחת כמה וכמה קשה היה הדבר לצבאות ערב, אשר לכל אחד מהם מוצא שונה, מבנה שונה, ובמספר מקרים גם חימוש ורמת האימון שונים.
- הקושי העיקרי לגיבוש כוחות הקואליציה לגוף פועל אחד לא היה צבאי אלא מדיני. לכל אחת ממדינות ערב היו במלחמתה נגד ישראל שאיפה ותוכנית פוליטית משלה, שכוונה לא רק נגד האויב אלא גם נגד השותפים. לפיכך המגמה העיקרית של כל אחד מצבאות ערב לא הייתה

צבאית – השמדת האויב, אלא פוליטית – הבטחת חלקם ב"שלל" של חבלי ארץ מסוימים בארץ ישראל.

שיקולים והכרעות פוליטיות

הבעיה האופרטיבית הראשונה אשר עמדה בפני הפיקוד הייתה חסימה יעילה של צירי הפלישה. במספר גזרות מילאו תפקיד זה "יישובי הקיפוד": דן, דפנה, רמות-נפתלי, הדגניות, עינגב ומשמר העמק בצפון; נגבה ויד-מרדכי בדרום; גוש עציון, קריית-ענבים ומעלה החמישה – סביב ירושלים ועוד אחרים כמותם. בכל אותן הגזרות שעמדו לרשות הפיקוד האופרטיבי ביצורי חסימה כאלה, הוא הפעיל את הצבא ואת החטיבות הטריטוראליות על מנת לחזקן במידת האפשר. הצורך הדחוף היה לחסום צירי הפלישה אשר לא היו סגורים בצורה כזאת, אלא כאלה שבהם לא הספיקו לתפוס משלטים החולשים עליהם תוך כדי ביצועה של "תוכנית ד" בשלב השני. לשם כך הייתה דרושה שורה של מבצעים מאוחדים, והחשובים שבהם היו:

- א. כיבוש עכו והתייצבותנו בראש הנקרה, הקרבות על מלכי ונבייזשע: אלה סתמו את צירי הפלישה של הלבנונים ושל קאוקג'י והכשילו כל ניסיון סיוע של כוחות אלה לצבא הסורי;
- ב. כיבוש לג'ון, מגידו, זרעין ומזאר: הם שסגרו את הפרצה במערכת ההגנה אשר בין העמק המערבי והמזרחי, מול העיראקים, ונתנו אבטחה מסוימת לנקודת התורפה של אז – עפולה;
- ג. כיבוש "משלט 69", בית-דראס וג'וליס, בדרום: יצרו אגף הגנתי יציב מזרחה מציר ההתקדמות המצרי;
- ד. כיבוש העיר החדשה בירושלים: גם הוא נמנה על המבצעים התוקפניים שנעשו לשם שיפור האפשרויות שלנו להתגוננות.
- ה. טיהור השטחים בין היישובים הבודדים שלנו בנגב.

הודות לקיומם של "יישובי הקיפוד" וחיזוקם במידת האפשר על ידי כוחות צבאיים והודות לכיבושם של משלטים משלימים וסוגרי פרצות כנ"ל וההחזקה בהם בהצלחה פחות או יותר, הוקם מערך הגנתי כמעט רצוף מהצפון לעבר רצועת השפלה ועד הדרום, במשך אותם השבועות הראשונים לפלישה.

אולם שני חבלי ארץ חשובים ביותר היו מנותקים ממערכת זו: ירושלים וסביבתה, והנגב. על כן, הבעיה האופרטיבית השנייה שניצבה בפני הפיקוד בשלב זה הייתה כיצד לאפשר ולהבטיח את המשך עמידתם של גושים אלה. מצבו של מבצר ירושלים היה קשה ביותר, בגלל הגורמים הבאים:

א. כתוצאה מחתירותיהם של הבריטים, הלגיון ניצב בעמדות היערכות קרובות לעיר וסמוכות למשמר החוף הדרומי – גוש עציון – דבר אשר השפיע השפעה מכרעת על נפילת הגוש שחלה בתקופה הקריטית ביותר;

ב. אי יכולתנו להחזיק את הקשר היבשתי עם העיר פתוח (באופן פחות או יותר רצוף);

ג. כישלונות טקטיים שהביאו בעקבותיהם:

1. אי השלמת תוכניותינו בצפון-מזרח ובמזרח של העיר;
2. נסיגה מכל משמרות החוף שהגנו על העיר מצפון: עטרות, נווהיעקוב, שיח'ג'ארח ובית הספר לשוטרים בראשית התקפת הלגיון הערבי.

ההחזקה במבצר ירושלים עצמו הייתה תלויה ביכולתנו להקים, אחרי נפילת גוש עציון ולאחר שנפרצו הפרצות מצפון, טבעת חסימות חדשה ויציבה סביב הגוף העיקרי של ירושלים העברית. תפקיד זה בוצע באורח יעיל ביותר בקרבות בפאג'י,³⁰ בבית ישראל, בבית מנדלבאום, בנוטרדם וברמת רחל, ובזכות יכולת העמידה המוסרית של האוכלוסייה בפני רעב ומטרי פגזים. מאידך, מבחינה אופרטיבית רחבה יותר, שוב הבעיה הראשונה והעיקרית של ירושלים הייתה ונשארה פריצת הדרך אליה.

באשר לנגב, ההפתרון היחידי בתקופה הזו היה "קיפודו" של כל יישוב ויישוב, והפעלת הכוחות הניידים המועטים במרחב הנגב למכות הטרדה באויב ולפריצות המצור על היישובים מדי פעם, על מנת להקשות על המצרים את מלאכת חיסול היישובים. המחיר המופרז שהיה על הפולש לשלם לפני כפר־דרום, יד־מרדכי וניצנים, אילצו אותו להפסיק את ניסיונות ה"טיהור", והוא השאיר את הנגב העברי איתן בעורפו ובאגפו.

מבחינה אופרטיבית שם התפקיד העיקרי היה להבטיח אספקה ליישובי המבצרים וליחידות. דבר שבוצע בחלקו מראש, עוד בשלב השני, ואשר הושלם עתה על ידי הפעלת חיל־האוויר, ובאמצעות ניצולן של דרכים נסתרות ושיטות הסתננות.

למרות ההישגים בבלימת האויב בשבועות הראשונים לפלישה על ידי המערך ההגנתי שלנו, נקל היה לשער שעדיין האויב עלול – כפי שהעידו המפות וחצי הכוון המסומנים בהן, אשר התפרסמו מדי פעם בעיתונות הבריטית והערבית – לנסות לגרום לפגיעה קשה. זאת, על ידי יצירת "נקודות כובד" באחת מגזרות התורפה העיקריות המעניינות אותו: "המישור של עפולה", רצועת השפלה בדרום והחזית שממזרח לתל־אביב, וכן ירושלים והמסדרון אליה.

³⁰ שכונה חרדית קטנה בתוך שכונת סנהדריה בירושלים.

לפיכך הייתה הבעיה האופרטיבית השלישית: כיצד להנחית מספר מכות בגזרות מובחרות, תוך כוונה לעצור נקודות כובד של האויב ולפזרן או להסיחו מיצירת נקודות כובד בכלל. המבצעים שבוצעו למען מטרה זו היו:

עצירת השדרה המצרית ליד אשדוד, שהייתה הניסיון הערבי הממשי היחידי ליצירת נקודת כובד המאיימת ישירות על מרכז המדינה היהודית על ידי מכות מהאוויר והיבשה כאחת. לעומת הנסיבות השונות ששלטו במלחמת ספרד ב-1937, אפשר אולי לכנות קרב זה "גוודלחרה"³¹ בזעיר אנפין;

ההתקדמות אל גנין הייתה הפעולה היזומה הראשונה על ידינו בהיקף גדול יותר. משימתה הייתה להסיח את העיראקים מניסיון פריצה למישור עפולה. המשימה האופרטיבית הושגה במלואה, למרות אי ההצלחה הטקטית שהייתה מותנית בדלות היחסית של הכוחות והאמצעים שניתן להפעילם לצורך מבצע.

כיבוש קקון,³² שכוונתו היה הסחת העיראקים מהתקדמות ליד טולכרם לתוך השפלה, פעולה שנשתלבה לתוך מסגרת אופרטיבית משותפת עם מבצע גנין.

ההתקפה על לטרון, שמשימתה הייתה משולשת: הסחת הלגיון מריכוז במרחב לוד-רמלה נגד תלאביב; משיכת כוחותיו מחזית ירושלים, כדי להקל על המצב בה; ובסופו של דבר פריצת דרך מהשפלה אל העיר. כל המשימות האלה הושגו, גם השלישית, אם כי בעקיפין. זאת, בכך שקרבות לטרון יצרו את התנאים לביצוע מפעל "כביש בורמה". יעד אופרטיבי זה הושג למרות כישלונות טקטיים, שסיבותיהן לא תפורטנה בזה.

שילוב של שלושת המכשירים של הפיקוד האופרטיבי: מערכת יישובי הקיפוד, הידוק המערך הדפנסיבי על ידי כיבוש משלטים סוגרי פרצות ומכות הסחה יזומות, גרמו לכך שעד פתיחת ההפוגה הראשונה, היו בידינו היתרונות הבאים: כל ניסיונות חדירה רציניים של צבאות ערב נבלמו; לא נגזר מאיתנו שטח שהיה בידינו לפני הפלישה, פרט למשמר הירדן. באמצעות הקרב עליה ועל סביבתה נחסם ניסיון הפריצה השני ברגע האחרון, מאחר שנהדף הניסיון הראשון בעמק הירדן; נפרצה דרך לירושלים, אולם כוח האויב נשאר בעינו וטרם נפגע פגיעה שתחישו, וכל האפשרויות האופרטיביות עדיין חופשיות בידו.

כל הערכה של אותם מבצעים יזומים ראשונים נגד הצבאות הערביים הסדירים צריכה כמובן להביא בחשבון את הקושי העצום בו היה נתון הצד היהודי, תוך הכרה בכוחות ואמצעי הקרב המוגבלים. הפיקוד הכריע במבצעים שצוינו כאן ומצא דרכים למימושם למרות המיעוט ברזרבות אופרטיביות, על אף יתרונו המוחלט של האויב באוויר, ולמרות אופיו המוגבל כל כך

³¹ בעיר גוודלחרה בספרד נערכו קרבות בין הכוחות האיטלקים לכוחות הבינלאומיים בזמן מלחמת האזרחים בספרד.

³² קקון היה כפר ערבי גדול בעמק חפר, כשישה קילומטרים צפונית-מערבית לטולכרם.

של כוחנו בשטח הארטילריה והשריון. עובדה זו היא אחד ההישגים היסודיים של תקופת המלחמה כולה.

השלב הרביעי – היוזמה עוברת לידינו

האויב

בסיום ההפוגה הראשונה נמצא האויב ערוך כדלקמן: הצבא המצרי התפצל לארבע רצועות עיקריות: רצועת החוף: רפיח, מגדל; רצועת מגידל, פלוגיה, בית ג'וברין, חברון; רצועת עזה, באר שבע; רצועת עוג'ה, עסלוג', באר שבע, חברון, בית לחם. מערך זה של רצועות ארוכות בין שטחים שנשארו בידינו, שהיה מקושר על ידי דרכי תחבורה שהיה ביכולתנו לסכנן, הוא הביטוי הבולט ביותר לניהולם האופרטיבי הנפסד של הערבים, אשר הושפע בראש וראשונה על ידי שאיפה לרשת שלל מדיני, והתעלם במידה רבה משיקולים צבאיים בכלל כפי שכבר צוין לעיל. "הלגיון" נשאר ערוך בכוחו העיקרי מסביב לירושלים ובלטרון. הוא ניצב רק בסיוע כוחות קדמיים חלשים יחסית באיזו לוד-רמלה, אשר גם במצב של אז היה הרגיש ביותר לגבי חזית תל אביב.

הצבא העיראקי נערך באופן "היקפי למחצה" להגנה על המשולש, ללא שאיפה נראית לעין ליצירת "נקודת כובד" תוקפנית.

הצבא הסורי נערך ב"ראש הגשר" שלו במשמר הירדן, כנראה במגמה להתקפה מתוכו ולהגנה באגף הצפוני (של הגליל) והדרומי (של עמק הירדן).

כוחות קאוקג'י נערכו בחלקי הגליל שבידיהם להגנה בחזיתם המערבית ובדרום מערבית, אך מתוך מגמה להתקפה כדי לסייע בידי הצבא הסורי בחזיתם הדרום מזרחית מול סג'רה. הצבא הלבנוני לא הופיע עוד בשלב זה כגורם, אלא ניסה על ידי תככים "דיפלומטיים" להעמיד את כוחותיו של קאוקג'י תחת חסותו ולהרוויח על ידי כך את שלל הגליל המרכזי ללא קרב.

גם בשלב זה, שאיפתם העיקרית של צבאות ערב הייתה להבטיח לכל אחד מהגורמים רווחים טריטוריאליים משלו.

שיקולים והכרעות אופרטיביים

הגידול בכוחנו וחזיון במשך ההפוגה הראשונה אפשר לנו בפעם הראשונה לצאת בפעולה יזומה נגד הפולש, למען יצירת "נקודות כובד" ממשיות. נסתמנו שתי "נקודות כובד" כאלה:

א. החזית המרכזית - גזרת "הלגיון". בגזרה זו המטרה היתה לחסל את הסכנה המאיימת על תל אביב מ"לוחות הקפיצה" בלוד-רמלה, ראשהעין וסביבתה, וכן להרחיב ולייצב את

פרוזדור ירושלים שנפרץ על ידי דרך בורמה. תפקידים אלה בוצעו, וכן הורחב ובוסס מעמדו בתוך ירושלים וסביבתה.

ב. "נקודת הכובד" השנייה כוונה נגד האויב החלש ביותר בחזית הצפון – קאוקג'י, על מנת לחסל, או לפחות להגביל, אחד משלושת ריכוזי האויב שהקיפו את החזית שלנו שבצפון. ההתפתחות האופרטיבית בחבל זה סובבה על ציר של ריתוק את מרבית כוחותיו של קאוקג'י אל חזית סג'רה.

אם האויב גילה כבר על ידי עצם היערכותו שלא הסיק מסקנות מכישלונותיו בשלב הקודם, הוכחה נוספת לכך הייתה טיב פעילותו בתקופת "עשרת הימים"³³. לא זו בלבד שלא נעשו שום מאמצים בכיוון של שיתוף הדוק יותר בין צבאות ערב השונים, תיאום התוכניות והפעולות, או יצירת נקודות כובד, אלא שגם כל צבא וצבא של ארצות ערב בפני עצמו חזר שוב על השגיאות האופרטיביות והטקטיות שהתרחשו קודם.

הסורים המשיכו בנקודה שהפסיקו בה בהפוגה הראשונה. הם ניסו לפרוץ מראש הגשר של משמר הירדן לכיוון ראש-פינה, למרות שלפיקוד הסורי צריך היה להיות ברור כי מהלך זה בשום פנים לא יבוא כהפתעה בלתי צפויה, ואף על פי שהייתה בידם האפשרות להעביר את כיוון התקפתם לגזרת עמק הירדן או לגזרת הבניאס הודות לקרבת בסיסיהם ורשת הכבישים הטובה יחסית, שהייתה מקבילה לחזית. עם זאת, יש לציין שהסורים ניסו לפחות לשנות את שגרתם הטקטית על ידי התקפת הסחה לעינג'ב, ובנוסף זו היתה הגזרה היחידה מבין כל החזיתות שבה התקיים מעין תיאום בין שני צבאות ערב: בזמן הסתערותם של הסורים בתוך ראש הגשר, ביצע קאוקג'י התקפת הסחה חזקה על סג'רה כפעולת סיוע.

העיראקים הסתפקו במשך עשרת הימים בשיפורים מסוימים של קווייהם בשדה הקדמי של ג'נין.

כמו הסורים, גם המצרים והלגיון המשיכו לפעול באותו אופן במקום שהפסיקתם ההפוגה. המצרים חידשו את התקפות המצח על נגבה וניסו להרחיב את רצועת מג'דל-פלוג'יה צפונה, בעוד שהלגיון חידש את הרעשת ירושלים, ולא נקט בשום יוזמה נוספת באחת הגזרות התפוסות על ידו.

בשלב זה, גידול כוחנו מחד ושגיאות האויב מאידך אפשרו לנו בפעם הראשונה לעבור לפעולות יזומות בהיקף גדול, מתוכננות מראש ובעלות תעודות³⁴ אופרטיביות ממשיות. פעולות אלה שונות אפוא ביסודן מהמבצעים היזומים של השלב השני של המלחמה, שבאו בעקבות

³³ כינוי לסדרת מבצעים בין 9.7.1948 עד 19.7.1948 שבהם התנהלה לחימה עזה בכל החזיתות, והיוזמה הייתה בעיקר בידי צה"ל.

³⁴ 'תעודות' במובן 'מטרות'.

יוזמות האויב על מנת לגזול אותן ממנו. הן גם היו שונות כן מן המבצעים שבוצעו בשלב השלישי, שהיו בחזקת מכות הסחה מפני יוזמה אפשרית של האויב. זאת מפני שבהיות כוח האויב עדיף, התפקיד החשוב ביותר של התכנון האופרטיבי היה האיזון הנכון בין תפקידים דפנסיביים ואופנסיביים, בחירת הגזרות המתאימות וחלוקת הכוחות הנכונה.

בהתאם לכך, הבעיה האופרטיבית הראשונה הייתה באלו חזיתות להישאר במצב של התגוננות ולייצב התגוננות זו, למען תשמש כמשענת בטוחה לפעולות תנופה ב"נקודות הכובד". סוכם להישאר בהגנה אופרטיבית כלפי האויבים שהיו החזקים ביותר יחסית, דהיינו המצרים, העיראקים והסורים. קרבות הבלימה שהתנהלו בעשרת הימים בראש הגשר של משמר הירדן והתישו את כוח הצבא הסורי באופן סופי, ומצד שני ריתוק המצרים וערעור המערך שלהם על ידי המערכות בדרום (על עיבדיס, בית'עפא, עיראק־סוידאן, נגבה ובית'דראס) היו תנאי יסודי ובל יעבור למסעות תנופה בגזרות אחרות.

הבעיה האופרטיבית השנייה, שחיכתה לפתרונה, הייתה בחירת נקודות הכובד ובעיית המשנה של פיתוח שיטת אופן ההתקפה היעיל ביותר. נקודות הכובד נקבעו נגד האויב המסוכן ביותר – הלגיון בגזרות לוד-רמלה אשר איים על מרכז חיינו, ונגד האויב החלש ביותר – "צבא ההצלה" של קאוקג'י. משותף לשני המבצעים, "מבצע דני" ו"מבצע דקל", היה האופי הטקטי שלהם המבוסס על עיקרון ה"ג'ישה הבלתי ישירה": פעולות איגוף עמוקות, על ידי כוחות משוריינים וממונעים; כל אחד מהם היה "מסע בזק" בזעיר אנפין. מבצע "דני" חיסל את לוח הקפיצה הערבי המסוכן של לוד-רמלה, ראש העין, הרחיב וייצב את הפרוזדור לירושלים, וכיתר חלקית את לטרון, אולם לא הגיע לכיבושו של מבצר זה.

התמונה האופרטיבית של חזית הצפון, תוך כדי ביצוע פעולת "דקל", נדמתה לתמונה האופרטיבית הארצית הכללית. גם בחזית זו הגנה יציבה הייתה תנאי לתנופה תוקפנית: ריתוק מרבית כוחות קאוקג'י בקרב ההתגוננות על סג'רה אפשר את מסע הבזק דרך שפרעם לנצרת, ואת שחרור הגליל התחתון.

השלב החמישי –

האופנסיבה שלנו: שחרור הנגב והגליל המרכזי על ידי מבצע "עשר המכות", "חירם" ו"עין"

האויב

עם סיום ההפוגה השנייה נשארו למעשה שני כוחות אויבים בעלי ערך כגורמים המסכנים את קיומנו הצבאי והמדיני.

א. הכוח הירדני והעיראקי – ערוך מלטרון עד ירושלים ובתוך המשולש, אשר הוסיף לאיים על הבירה, על רצועת החוף, ועל העמק.

ב. הכוח המצרי במערכו שצוין לעיל, אשר גם עתה הוסיף לנתק את הנגב. הצבא הסורי נשאר אמנם בראש הגשר של משמר הירדן, אבל לא היווה עוד למעשה גורם של יוזמה תוקפנית ממשית. ערכם של כוחותיו של קאוקג'י, במובלעת הגליל המרכזי שהייתה עוד בידם, היה מבחינת הטרדה והפרעה בלבד.

תמונה 3: חיילים בעת מבצע "חירם". במהלכו כבש צה"ל את מרכז גליל העליון וחלקים מן הגליל התחתון. (מאת: לשכת העיתונות הממשלתית)³⁵

היעדר השיתוף והתיאום בין צבאות ערב השונים, שהתבלט בכל שלבי המלחמה, הגיע לשיא. למרות שלא הוכרז על כך, למעשה בשעה זו הקואליציה הצבאית הערבית התפרקה. סכסוכים פנימיים בין שני הכוחות הגדולים – ההאשמים מזה והמצרים מזה – גברו והלכו. ניכרה שאיפה חזקה מצד הירדנים להוציא את המצרים מגזרתם שבדרום ירושלים ובחברון, בתחבולות כאלה ואחרות.

³⁵ <https://tinyurl.com/ybgs7rxa>

שיקולים והכרעות אופרטיביים

ההכרעה נפלה ליצירת "נקודת כובד" ולפתיחת אופנסיבה רחבה נגד האויב המצרי, שהוסיף להפר את החלטות נציגות האו"ם בעניין הזכות היהודית לקשר אל הנגב. מבחינה אופרטיבית המערך של המצרים, השסוע לרצועות בעלות פרקי חיבור רגישים למדי, היה חלש יותר במובנים רבים מהמערך של העיראקים והירדנים.

עקב ההתהוות של חזיתות קבועות ומאורגנות, בתקופה זו חלה חלוקת תפקידים חדשה בהנהלת המלחמה. הפיקוד העליון שנאלץ עד כה להחזיק במידה רבה את הניהול האופרטיבי הישיר בידיו, שיחרר את עצמו ממלאכה זו והתרכז בתפקידו הטבעי: תכנון, כיוון, תיאום, פיקוד והקצאת הכוחות לחזיתות. במקביל, ההנהלה האופרטיבית בשדה ניתנה למטות החזיתות. את שרשרת המבצעים לשחרור הנגב פתח מבצע "עשר המכות", שבמסגרתו בלטו המשימות הבאות: לשבור את הרצועות מג'דל, בית ג'וברין ועזה, באר שבע, ולפרוץ את הדרך לנגב. הכוונה הייתה לחתוך את עורק התחבורה המצרי העיקרי מג'דל-עזה על ידי החדרת טריז בקו בית ג'וברין-חרביה, ולכתר על ידי כך את החלק הצפוני של הצבא המצרי.

במידה מסוימת כל המשימות הושגו, פרט לניסיונות לפתח את הצלחות הפריצות למדרגה של קרבות כיתור והשמדה כלפי "כיס" פלוגיה, וחסימת דרך הנסיגה של המצרים ממג'דל לעזה על יד בית ג'וברין. כפי שמלמדנו ניסיון מלחמת העולם האחרונה, הניצחון בקרבות כאלה תלוי בכמות אמצעי ההשמדה הכבדים, הטנקים, הארטילריה והמפציצים בשלבי הלחימה הסופיים, לאחר שבוצע הכיתור על ידי תמרון של רגלים ושל חיל השריון, והללו לא עמדו לרשותנו במידה מספקת. אם מבצע "עשר המכות", המבצע היזום הגדול הראשון בנגב, שבר את מחסומי האויב שניתקו שטח הזה, הרי שהמבצע השני בנגב, "מבצע אסף", פתח את עורק התחבורה הראשי שלנו בתוך הנגב המערבי עצמו ואיים על עורק התחבורה הראשי של המצרים. זאת, על ידי כיבוש בירמעין, שייח נוראן ותל ג'ימע.

המבצע האחרון של מערכת הנגב, "מבצע עין", השלים את המלאכה על ידי שיסוע הרצועה האחרונה של המצרים על ידי כיבוש עסלוג' ועוג', שעלולה הייתה לשמש להם כאגף תמרון וכפתח לכניסה חזרה אל הנגב. מבצע זה הצטיין במיוחד בתכנונו האסטרטגי האופרטיבי: התקפת ההטעיה נגד רצועת עזה-רפיח, האיגוף המפתיע דרך ואדי אביעד והניסיון לנתק את כל חיל המשלוח המצרי מבסיסיו במצרים באמצעות איגוף עמוק בשטח מצרי, בדרך אברעגילה-אלעריש. הניסיון הזה לא פותח מעבר לשלבו ההתחלתיים בשל גורמים מדיניים וצבאיים חיצוניים.

מפלת המצרים בנגב וסגירת כוחותיהם ברצועת החוף הצרה יצרו את היסוד להשתלטות על המשולש הדרומי של הנגב על ידי מבצע "לוט" ו"מבצע עובדה". מאידך גיסא, מהלכם של

מבצעי הדרום הוא שאפשר גם את הרחבת תחומינו במערב הרי יהודה וב"פרוזדור", ואת העתקת גבולותינו בגזרה זאת מזרחה עד לפני בית ג'אלה והבטחת מסילת הברזל בירושלים. הסיבות לכך שלא מוצו כל האפשרויות אשר יתכן ונפתחו לפנינו אז בגזרה זו, היו בראש וראשונה אסטרטגיות ומדיניות.

הכוחות הבלתי סדירים של קאוקג'י, שלא היו מאורגנים ומוכשרים להגנה ממושכת, גורשו מן הארץ בתקופה שבין מבצע "עשר המכות" ומבצע "אסף" על ידי לפיתה מלאה ממזרח, דרום ומערב. נגד אויב זה, שלא עמדו לרשותו כוחות אנטי־שריוניים רציניים, יכלו השדרות המשוריינות שלנו לנצל את רשת הכבישים הטובה יחסית אשר בגזרה זו. בשל מציאותו של קו נסיגה נוסף לרשות כוחותיו של קאוקג'י דרך שדה בצפון מערבו של הגליל אשר לא היו לנו ידיעות מספיקות אודותיה, ואולי אף בשל פיגור טקטי במקום אחד, לא עלה בידינו לנתק לאויב זה את הנסיגה ללבנון ולחסלו לחלוטין, אף כי האפשרות האובייקטיבית לכך הייתה קיימת במקרה דנן.

"נקודות הכובד" של המבצעים שנערכו בשלב האחרון של מלחמת השחרור הוקמו מבלי להתעלם מהאפשרויות לפתיחתן מחדש של חזיתות שהיו מוקפאות באותה תקופה. התכנון האופרטיבי ומערך הכוחות היו מוכנים לכל אפשרות מעין זאת. כפי שתואר בפרק אחר, במבצעי השלב האחרון פעל הצבא במלוא היקפו, והיה בנוי מכבר לפי קווים סדירים פחות או יותר. לחיל התותחנים, לחיל השריון ולחיל ההנדסה היה חלק מכריע בהם, ולעדיפות האווירית המוחלטת שעמדה לנו בכל אחד מהמבצעים היה ערך ממדרגה ראשונה. כמו כן, כידוע, חיליהם פעל בהצטיינות במבצע "עשר המכות" תוך תיאום עם כוחות היבשה והאוויר.

מבצעים אלה של כוח סדיר מורכב מכל החילות החדשים, שבוצע במשולב על ידי שלושת השירותים הלוחמים העיקריים, תוכננו ובוצעו על ידי הפיקוד האופרטיבי של "דילטנטים" מההגנה. פיקוד זה שעמד במבחני השלבים קודמים, וגידל וטיפח את הכוח שפעל בשלב האחרון.

הערות סיכום

פרקים אלה, כפי שצוין בראשיתם, אינם מתכוננים כלל וכלל לתת תמונה מלאה של המהלכים האופרטיביים במרוצת המלחמה. מגמתם היא רק להבליט מספר נקודות דלהן:

א. חולשות האויב בפירודו הפנימי בכל שלב ושלב. פירוד זה מצא את ביטויו בקרע שבין החזית לעורף, שהוליד להתמוטטות של זה האחרון באי תיאום בין החטיבות הבלתי סדירות השונות בשלב הראשון והשני של המלחמה, ולאחר מכן בין צבאות ערב. דבר זה הוליד לבסוף לפירוק הקואליציה הצבאית ולבידודו של אחד מהצבאות. נוסף לחולשה זו, אפשר למנות חולשות אחרות: חוסר הרצון של החייל הערבי להקריב את נפשו על

עניין שאינו נראה לו כשלו; הרמה המקצועית הנמוכה יחסית של הפיקוד הטקטי הנמוך והבינוני; כמות וטיב החימוש היו בלתי מספיקים בשביל אורחי פעולה כאלו שצבאות ערב נקטו בהם, כמו גם אי התאמת אורח הפעולה לכמות ולטיב החימוש שהיה בעין. מעל הכל הייתה להם לרועץ המחשבה השגרתית הבלתי גמישה, הכפותה לסמכות ולתקנונים של הפיקוד האופרטיבי. יש לשער שהאויב ילמד לקח מניסיונו.

ב. הנקודה השנייה שהתכוונו להבליטה היא הרציפות של השיקולים, ההכרעות האופרטיביות. ההחלטה הנחושה של עמידה והשקעת כל האמצעים בה בשלב הראשון הייתה תנאי לתנופה יזומה בשלב השני. התאמתה הגמישה של התנופה לתנאים וריכוז הכוח המצומצם, על אף פיתויי ההישגים הזמניים, הניחה יסוד לייצוב מערכת ההגנה ולייצוב מערכת הכוחות לקראת הפלישה. חיזוק רשת "יישובי הקיפוד" היה תנאי להתקפות הנגדיות הראשונות בשלב השלישי. קרבות ההתגוננות המוצלחים היו היסוד ליצירות "נקודות כובד" תוקפניות בשלב הרביעי. האיזון בין אופנסיבה ודפנסיבה, איזון בין כל החילות והשירותים במאמץ משותף, הביאו לניצחון סופי בשלב החמישי של מלחמת העצמאות שלנו.

ג. המחשבה האופרטיבית של המלחמה הזאת הייתה נשאת לעולם מחשבה ללא גוף, לולא עמדו לה הכלים שלה. ואלו היו כליה: החייל העברי, המפקד בהגנה - הנמוך והגבוה, המומחה הצבאי הטכני והמנהלתי של הבריגדה היהודית, של גח"ל³⁶ ושל מח"ל³⁷, רשת היישובים, החומה הבצורה על צירי הפלישה, המפעלים השיתופיים של תנועת העבודה – המנוף למשק המלחמה. המפתח לניצחון היה החברה הישראלית, כפי שצמחה ונבנתה במשך עשרות שנים. שורשי הפיקוד האופרטיבי היו נעוצים עמוק בחברה זו, ובזה היה כוחו. וכפי שילמד האויב את לקח המלחמה הזו, שומה גם עלינו לא לשכוח את הלקח שלנו.

³⁶ גח"ל – גיוס לחוץ לארץ. שם זה ניתן לחיילים שגויסו מקרב היהודים יוצאי אירופה וצפון אפריקה במלחמת העצמאות, שעלו לארץ באותה עת.

³⁷ מח"ל – מתנדבי חוץ לארץ. הכינוי הרשמי שניתן ליותר מ-3000 מתנדבים מארצות המערב ברובם, כמעט כולם יהודים שהגיעו לארץ בתקופת מלחמת העצמאות על מנת לעזור לארגון ההגנה ולאחר מכן לצה"ל המתגבש, במאבק להקמת מדינת ישראל.